

HOLOKAUSZT OKTATÁS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

KOVÁCS MÓNIKA

Holokauszt oktatás Magyarországon

A rendszerváltás óta eltelt tizenhárom évben – és különösen igaz ez az utóbbi pár évre – mind a magyar nyilvánosságban – beleértve a politikai életet, az intézmények szintjét, a könyvkiadást, a közszolgálati és populáris médiát egyaránt –, mind az iskolai oktatásban sokkal nagyobb figyelmet kap a holokauszt, mint bármikor korábban.

A következőkben arra keresünk választ, vajon a „holokauszt oktatás” gyökeret eresztett-e – egyáltalán gyökeret eresztetett-e – a jelenlegi magyar közoktatásban, milyen oktatási rendszeren belüli és azon kívüli folyamatok segítettek elő vagy hátráltatták, hogy az amerikai és nyugat-európai holokauszt oktatáshoz hasonló programok Magyarországon is meghonosodjanak.

A holokauszt oktatás kialakulása az USA-ban és Nyugat-Európában

A holokauszttal kapcsolatos oktatás igénye elválaszthatatlan a nyugati demokráciákat és az USA-t a hatvanas évek végén megrázó társadalmi változásoktól. Ekkorra felnőtt a háború után születettek új generációja, akik a tradicionális értékek és normák egész sorát utasították el, többek között a tekintélyelvűség minden intézményét – beleértve a tekintélyelvű oktatási rendszert –, valamint az emberek közötti megkülönböztetés minden ideológiáját – többek között a rasszizmust és az antiszemitizmust. Ennek az elutasításnak egyik legfontosabb érve ezen értékek és normák Auschwitzba torkolló csődje volt. A hetvenes évekre kiforró új értékrend a multikulturális, egyenlőség elvű és autonóm – ugyanakkor másokkal szolidáris – egyénekből álló társadalom ideálját fogalmazta meg, amelynek negatív szimbóluma maga Auschwitz lett. (van Vree, 2002)

Az USA-ban és Nyugat-Európában a nyolcvanas években a holokauszttal a céllal került be az iskolai oktatásba, hogy annak negatív példáját a demokrácia értékeinek átadására használják fel. A holokauszttanításra való igény olyan társadalmi-kulturális közegben jelent meg, ahol aránylag magas a társadalmi konszenzus a holokauszttanítással kapcsolatban, ahol különböző időpontokban és különböző mélységben a szellemi elit „szembenézett” a felelősség kérdésével, és ahol folyamatosan jelen van a holokauszttanítás a médiában és kulturális alkotásokban.

A tananyagok olyan témák „illusztrációjaként” dolgozzák fel a holokauszttanítást, mint előítéletek versus tolerancia, totalitárius rendszer versus demokrácia, emberi jogok versus az emberi jogok megsértése, autonóm döntések versus engedelmesség, kritikai gondolkodás versus konformizmus, passzivitás versus cselekvés, empátia versus közömbösség. (Strom, Sleeper és Johnson, 2001)

A holokauszttörténetével foglalkozók mindenképpen szembesülnek azokkal, hogy a náci rendszer uralomra jutásában és fennmaradásában milyen fontos szerepe volt a tekintélyelvű nevelésnek, a kirekesztő ideológiák normává tételének és az agymosásra emlékeztető propagandának. Nem meglepő tehát, hogy a holokauszttananyagok olyan nagy súlyt fektetnek a módszerre: nemcsak a tananyag tartalma a fontos, hanem maga a megközelítés, a módszer válik a kritikai gondolkodás kialakításának eszközévé. Hiteltelemmé válna mindaz, amit tanítunk, ha azt a „hagyományos” módszerrel tennénk: ha kritikai gondolkodást és autonómiát prédikálunk és ugyanakkor azt sugalljuk, hogy csak egyetlen szempont, egyetlen válasz helyes, a miénk. (Heyl, 2001; Kössler, 2001; Abram, 2001; Mattson, 2001)

A nyugat-európai és amerikai iskolai tananyagok többsége nem az áldozatok szenvedéseit állítja a középpontba, hanem azoknak az embereknek a döntéseit, akik valamilyen szerepet játszottak abban, hogy a holokauszttörténetet: az elkövetők és különösen hangsúlyos módon a be nem avatkozók viselkedését. Kiemelt figyelmet kapnak azok az emberek, akik megpróbáltak másokon segíteni, akik emberek életét mentették meg, gyakran saját életük kockáztatása árán is.

Az áldozatokra való emlékezés és az áldozatokkal való azonosulás magától értetődően nagyobb szerepet kap az izraeli tananyagokban és a Yad Vashem tevékenységében. (Budd-Caplan, 2001) Itt különböző iskolai projektek valamint európai tanulmányutak keretében jobban elmélyülnek a holokauszttörténet előtti zsidó élet hétköznapijaiban is. (Baruch, 2001) Más országokban az áldozatok története a holokauszttanításhelyein – korábbi koncentrációs táborok és megsemmisítő táborok helyén – létrehozott oktatási intézményekben,

valamint az USA-ban és Nyugat-Európában egyre szaporodó holokauszt múzeumokban kap nagyobb figyelmet.

Az áldozatokat a középpontba helyező megközelítések első sorban az egyéni sorsok bemutatására helyezik a hangsúlyt, hiszen az elérni kívánt azonosulás csak az egyes emberek történetének megismerésén keresztül valósulhat meg. Ilyen megközelítést alkalmaznak az egyes emberekről vagy családokról szóló kiállítások, mint az Anna Frank Ház Amszterdamban, vagy a washingtoni Holokauszt Múzeum külön gyerekeknek szóló kiállítása a „Daniel szobája”. Az egyéni sorsok megismertetésére szolgálnak a túlélőkkel való találkozások, valamint – a különböző korosztályoknak, akár már kisiskoláskorú – gyermekeknek szóló irodalmi művek feldolgozás. Németországban például legalább kétszáz gyerekeknek szóló könyv hozzáférhető ebben a témában. (Deckert-Peaceman, 2001)

Az USA-ban és Nyugat-Európában tehát a holokauszt oktatás – amely nyolcvanas évektől kerül be az iskolákba – célja elsősorban a nyugati demokrácia eszményeinek átadása, csak másodsorban az áldozatokkal való azonosulás kiváltása és az emlékezés. Éppen ezért ezek a tananyagok jól be tudnak illeszkedni az iskolai oktatás hétköznapijaiba, és nem csak a történelemórák, hanem a társadalomismereti, az irodalom- és más órák keretébe is. Az amerikai és nyugat-európai iskolák többségében a magyar iskoláknál sokkal kevésbé adatcentrikus az oktatás, a „projekt módszer”, a „történelmi nyomkeresés” – azaz a helyi és családörténet felhasználása a történelemoktatásban –, a szerepjáték vagy a naplóírás – a tanár és diák egyéni párbeszédének eszköze – gyakrabban alkalmazott módszerek más témák feldolgozásában is. Így a holokauszt-tananyagok módszerei nem térnek el radikálisan a „normális” iskolai órákon alkalmazott módszerektől.

A holokausztról Magyarországon a rendszerváltás előtt

Az ötvenes-hatvanas években Magyarországon a holokausztról való hallgatás, illetve a holokauszt kommunista szempontú stilizálása éppúgy jellemző volt, mint a kommunista blokkhoz tartozó más közép-kelet-európai országokban. (Lengyelországról van Vree, 2002; Csehországról Munk és Blodig, 2001; az NDK-ról Fulbrook, 2001, 39–41., 53–59., 118–19.) A holokausztot elsősorban mint a kommunista és fasiszta világrend összezapásának egyik álmását mutatták be, és egyáltalán nem került említésre az áldozatok többségének zsidó mivolta.

Magyarországon, az említett országokhoz hasonlóan, mind a zsidósággal, mind a holokauszttal kapcsolatos oktatást teljes mértékben meghatározta a „hivatalos” történelemszemlélet: az 1948–56-ig tartó időszakban a holokausztot teljesen elhallgatták, majd a hatvanas és hetvenes években a „kommunista verzió” került be a történelem tankönyvekbe. Ez az „olvasat” elsősorban az osztályharcot hangsúlyozta. Karsai szerint egyfajta „sajátos szenvedés- és hiánylicitjáték” figyelhető meg, „amelynek során a magyar tankönyvek írói is igyekeznek a zsidó soá egyediségét, lényegét és sajátosságait elhallgatni, figyelemre méltó szerepet játszik az a furcsa „rangsor”, amelyben az áldozatokat fősorolják. Az osztályharcos szemléletnek megfelelően az áldozatok között első helyen a kommunistákat, a politikai foglyokat, a szovjet hadifoglyokat sorolják föl”. (Karsai, 1994, 534.) Végül a tankönyvírók a nyolcvanas években valamivel nagyobb terjedelemben és a tényekhez jobban közelítő módon kezdtek el beszélni a holokausztról (lásd Karsai, 1997), de holokauszt előtti zsidó vagy cigány kultúra és történelem továbbra sem került említésre a történelemkönyvekben.

A rendszerváltást közvetlenül megelőző évtizedben Magyarországon egyre inkább megjelent a holokausztot túlélő magyar zsidóság identitás keresésének témája és ezzel együtt magának a holokauszt zsidó és nem-zsidó feldolgozásának–feldolgozatlanágának problémája is (először inkább ellenzéki publikációkban: Kende, 1984; Karády, 1984; Kovács A., 1984; Sanders, 1984; Várady, 1984, majd a hivatalos nyilvánosságban is: Száraz, 1984; Hanák, 1984; Erős-Kovács-Lévai, 1985; Kovács Mária, 1985; Karády, 1985; Váradi, 1985; Schmidt, 1985).

Amíg tehát Nyugat-Európában a nyolcvanas évekre a holokauszt oktatás intézményesült és a társadalomismeret oktatás egyik fontos témájává és egyben esz-közévé is vált, addig Magyarországon más kommunista országokhoz hasonlóan csak a nyolcvanas években kezdődött meg egyáltalán a holokauszt tényének megjelenése először a nyilvánosságban, majd a tankönyvekben, de a holokausztnak szentelt néhány – sokszor még ekkor is torzított információkat tartalmazó – bekezdés csak a korábbi teljes elhallgatáshoz képest tekinthető eredménynek.

A rendszerváltás és a holokauszt: szembenézés vagy historizálás?

Míg nyilvánvaló ok-okozati viszony van a baloldali diktatúrák kelet-európai uralomra kerülése és a holokauszt témájának nyilvánosságból való kiűzése között, addig a diktatúra fokozatos felszámolásával együtt járt a holokauszt feldolgozására irányuló igény megfogalmazódásával.

Azonban a rendszerváltás földcsuszamlás-szerű ideológiai változása, a korábbi tabuk és értékrend hirtelen érvénytelenné válása – a békés átmenettel járó kontinuitás fennmaradása mellett – nem kedvezett a történeti traumák feldolgozásának, társadalmi konszenzusok kialakításának. A kommunista rendszer által elfojtott és a kommunista rendszer által okozott traumák egyszerre kerültek a felszínre a holokauszt feldolgozatlan traumájával, egy olyan társadalmi légkörben, ahol nem alakult még ki az a konszenzuális értékrend, amelyhez ezek a traumák mérhetőek lettek volna.

A rendszerváltáskor alakult új pártok némelyike természetes politikai legitimitáció és kontinuitás híján, a kommunista – és náci – rendszer előtti, azaz a harmincas évek Magyarországnak politikai és szellemi életében keresett lehogonyzási pontot. Nem kerülhették ki azonban a holokauszttal való szembeesülést, és ez gyakran vezetett különböző „elhárító mechanizmusokhoz”.

A leggyakrabban alkalmazott stratégia a felelősség tagadása volt, amelynek lényege az, hogy a zsidóüldözések német nyomásra következtek be, és hogy a fasizmussal való szövetség geopolitikai kényszer volt, tehát sem az előbbiért, sem az utóbbiért nem lehet és nem kell felelősséget vállalni.

A másik népszerű stratégia a holokauszt relativizálása volt, egyrészt olyan érveléssel hogy a nem-zsidókkal is szörnyűségek történtek mind a háború alatt, mind a kommunista rendszer idején, és a holokauszt nem érdemel semmiféle külön bánásmódot ezen események között, másrészt megpróbálták újra meg újra lefaragni a zsidó áldozatok számát, mintha csökkenthető lenne a felelősség, ha mondjuk 50 ezerrel kevesebb zsidó áldozatot sikerül kimutatni.

Így a legitimitációjukat a történeti hagyományban megtalálni igyekvő – ám a holokauszttal szembeesülni képtelen – politikusok és értelmiségiek könnyen kerültek egy táborba azokkal, akik tudatosan vagy kevésbé tudatosan a harmincas évek antiszemita gondolkodásmódjában vélték megtalálni politikai identitásuk kifejezésének legjobb eszközét. Ezért a rendszerváltást követő néhány évben a ’zsidókérdés’ olyan fontos szerepet kapott közéletben, mintha a harmincas évek éledtek volna újjá negyven évi Csipkerózsika álom után, nem kis – és néha talán eltúlzott – riadalmat keltve az érintettekben. (Kovács Mónika, 1993; Komoróczy, 2000, 158–182.)

Bár a holokauszttal kapcsolatos konszenzus nem alakult ki a nyilvános diskurzusokban, mégis lényeges változások következtek be a holokauszt kulturális hozzáférhetőségében a rendszerváltás után. Az elmúlt évtizedben Magyarországra éppúgy eljutottak a holokauszttal foglalkozó nagy sikerű filmek és könyvek, mint Európa bármely országába, a *Schindler listája*, az *Élet szép*, a *Napfény íze*, az *Életvonat* vagy legutóbb *A zongorista* című filmek megtekintése

révén egész generációk szereztek nagyon is személyes élményt a holokauszt-tal kapcsolatban.

A magyar szerzők művei gyakran éppen a nemzetközi elismerés által keltenek itthon is figyelmet. Jó példa erre az az érdeklődés, amely Kertész Imre művei felé irányul, mióta átvette munkásságának elismeréseként az irodalmi Nobel-díjat. A korábban csak igen kevesek által olvasott Kertész hónapok óta a bestseller listák vezető szerzője, több városban a diákok ajándékba kapták meg a *Sorstalanságot*, és valószínűleg a korábbinál sokkal több tanár fog ezzel a könyvvel foglalkozni az irodalomórákon is – a Nobel-díj hatására. (Györi, 2003) A nemzetközi elismerés tehát elősegítette, hogy a magyar közvélemény súlyának megfelelően foglalkozzon egy olyan életművel, amelynek középpontjában éppen a holokauszt-tapasztalat áll.

Azonban nemcsak a magyar szerzők holokausztról szóló művei állnak rendelkezésre, hanem – a könyvkiadás robbanásszerű fejlődése révén – elérhetővé váltak a korábban le nem fordított és még könyvtárakban sem hozzáférhető szakkönyvek éppúgy, mint számtalan memoár, valamint a zsidó vallással és tradícióval foglalkozó könyvek sora.

Ugyanakkor feltűnő, hogy még mindig milyen kevés gyerekeknek szóló irodalmi feldolgozás jelent meg. A ma már az egész világon „klasszikusnak” számító *Anna Frank naplóján* kívül csak két gyerekeknek szóló irodalmi mű jelent meg az utóbbi években. A *Számláld meg a csillagokat* című amerikai gyerekkönyv, amely a holokauszt nagyon speciális fejezetét dolgozza fel, a dániai zsidók Svédországba való kimenekítését (Lowry, 2001), valamint az egészen kicsi gyerekeknek szóló mese, *A Rettentő Valamik. A Holokauszt allegóriája*, amelynek segítségével már ilyen életkorban fel lehet vetni olyan problémákat, mint a szolidaritás vagy a részvétel szükségessége. (Bunting, 2001)

Összegezve, a rendszerváltás felszínre hozta a kommunizmus alatt elfojtott történelmi traumákat, de a holokausztról még nem alakult ki az elmúlt évtizedben a nyugat-európaihoz hasonlatos konszenzus. Így egyszerre vannak jelen a kulturális és a társadalmi nyilvánosságban mind a holokausztot, mint a huszadik század legnagyobb történelmi-társadalmi traumáját ábrázoló filmek és könyvek – például Kertész Imre művei, amelyekre a Nobel-díj átadása óta a korábbinál sokkal nagyobb figyelem irányul –, mind a – nem utolsósorban a kommunista múlt feldolgozásának elmaradása miatt – a holokausztot relativizáló ábrázolások.

A holokauszt az iskolákban a rendszerváltás után

a) Holokauszt Emléknep bevezetése a középiskolákban

Az oktatás szempontjából a legfontosabb esemény a Holokauszt Emléknep beiktatása volt a középiskolai emléknepok sorába a 2000/2001-es tanévvel kezdődően. Az első alkalommal az iskolai emléknepen a Parlamentben is emléknepot tartottak. Az emléknep az első lépés lehet abban az irányban, hogy a holokauszt oktatás gyökeret eressen a magyar iskolákban. Az emléknep célja, hogy „szembenézzünk a múlt tanulságaival [...] nem büntudatot, de felelősségtudatot akarunk ébreszteni [...] hogy minden korosztályban létrejöhöz az [az] erkölcsi tartás, az egyéni morális felelősségtudat”. (Pokorni, 2001, 5.)

Ez a cél nehezen valósítható meg a hagyományos – más iskolai emléknepokon megszokott – műsorokkal, megemlékezésekkel. Valószínűleg nem is ezen a napon kellene elérni a kitűzött célt, az emléknepot meg kellene hagyni az emlékezésnek, az áldozatok gyászolásának. Azonban az emléknepot előkészíthetik, körül foghatják olyan iskolai vagy iskolán kívüli tevékenységek, amelyek a holokauszt-tananyagok tematikáját használják fel. (Kovács Mónica, 2001) Például a Holokauszt Emléknep bevezetésének évében az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny egyik választható témája a holokauszt helyi története volt, amely arra ösztönözte a diákokat, hogy megpróbálják feltárni az elpusztított zsidó közösségek emlékét, megtalálni a túlélőket. Hajdúböszörményben egy ilyen dolgozatot más hasonló témájú tanulmányokkal együtt publikált a helyi gimnázium. (Török, 2002)

b) Tankönyvek és tananyagok

A rendszerváltás után az iskolai tananyagok és maga az iskolarendszer is lassan változni kezdett, évről évre új tankönyvek jelennek meg, és a tanárok sokkal nagyobb szabadságot élveznek a tananyag kiválasztásában, mint bármikor korábban. A rendszerváltást követő évtizedben megjelent tankönyvek többsége egyszerre tükrözte a kommunista korszak „hagyományát”, és a rendszerváltás utáni historizálási hajlamot. (Kovács Mónica, 2000; Karsai, 2001) A holokauszt relativizálására legjellemzőbb példa – az egyetemi felvételi követelmények miatt szinte minden gimnáziumban tananyagként használt – Salamon Konrád-féle negyedik osztályos tankönyv, amely nem szentel külön fejezetet a magyar holokausztnak, és szó sem esik benne a magyar felelősség kérdéséről. Az elmúlt évtizedben a gimnazisták nagy többsége által tanult

tankönyv szerint „nemcsak a németek bántak kegyetlenül *ellenfeikkel*. [Kiemelés tőlem. – K. M.] Legendássá vált a japánok hadifoglyaikkal szembeni embertelensége. Sztálin pedig [...] egész népeket hurcoltatott Szibériába”. (Salamon, 1997, 143–144.)

Az utóbbi években számos kiváló munka is megjelent, amelyek többek között a holokauszt előtti zsidóság – eddig a tankönyvekből szinte teljesen kihagyott – történetével is foglalkoznak. Az ókor történetét bemutató munkák közül ezek közé tartoznak Herber és munkatársai, valamint Stefany és munkatársai könyvei, a középkorról szóló munkák közül Herber és munkatársai sorozatának következő kötete, a legújabb korról pedig Hosszú könyve. (Hosszú, 1996) Szintén ő a szerzője annak a 2002-ben megjelent tankönyvnek, amely teljes egészében a holokauszttal foglalkozik.

A képi és írásos dokumentumokban is igen gazdag könyv minden szakmai elvárásnak megfelel. A bevezető fejezet az antiszemitizmus történetével, különböző korokban betöltött társadalmi funkcióival és tartalmi változásaival foglalkozik általában, majd a következő két fejezetben az asszimiláció és az antiszemitizmus történetével az Osztrák-Magyar Monarchiában, és a zsidóság történetével Magyarországon. Ezt követően a nemzetiszocializmus németországi hatalomra kerülését mutatja be a szerző, majd rátér a népirítás ideológiájára és megvalósítására. A könyv fennmaradó része a magyar zsidóság vészorszak alatti sorsával foglalkozik, a zsidótörvények bevezetésével, azok gazdasági és emberi következményeivel, a munkaszolgálat, a vidéki zsidóság deportálásával, a budapesti gettóval és a nyilas uralommal.

Hosszú könyvének legnagyobb érdeme, hogy a szerző – a fő szöveg mellett – nagyon jól kiválasztott – megfelelő terjedelmű – szövegrészleteket és képeket közöl, amelyek hiteles képet adnak a kor szereplőiről, az elkövetőkről, az áldozatokról éppúgy, mint a be nem avatkozókról és az embermentőkről. Ilyen sok szempontú bemutatást alkalmaznak az Amerikában és Nyugat-Európában megjelent holokauszt-tananyagok is. Így ez a könyv alkalmas arra, hogy az amerikaihoz és nyugat-európaihoz hasonló módon használják a tanárok. Ráadásul a könyv nagy terjedelemben foglalkozik a magyar zsidóság történetével és vészorszak alatti sorsával, és így minden lefordított könyvnél jobban megfelel a magyar oktatás igényeinek.

A Lauder Javne Világi Zsidó Iskola tanárai és diákjai évek óta foglalkoznak különböző projektek keretében mind az elpusztított zsidó közösségek emlékeinek megörökítésével, mind az áldozatok történeteinek összegyűjtésével. Ezeknek a projekteknek a keretében készült már fotókiállítás a kelet-magyarországi zsidó közösségek emléknymairól, gyerekek által készí-

tett videó-interjú a holokauszttal egy túlélőjével és azzal a nénivel, aki neki és családjának 1944-ben menedéket adott. (Gyárfás, 2001) Egy másik – szintén a gyerekek által készített videó – arról az osztályról szól, amelyik egy elhagyott vidéki zsidó temetőt hozott rendbe. (Oláh J., 2003)

A legújabb projekt, aminek folyamatosan bővülő gyűjteménye bárki számára hozzáférhető az interneten,¹ családi fotókból, levéltári kutatásokból, korabeli dokumentumokból áll. A gyűjtemény arról szól, hogyan érintette az egyes zsidó családokat a holokauszttal, hogyan éltek, mit csináltak ezek az emberek a holokauszttal előtt – és amennyiben túléltek – azután. (Simon és Oláh L., 2003)

A Lauder Iskola projektjei nemcsak azért fontosak, mert olyan témákkal foglalkoznak – például az egyes emberek történeteivel, vagy hogy mi maradt meg az elhurcolt vidéki zsidók közösségeiből, épületeiből, temetőiből –, amelyek nélkül elképzelhetetlen, hogy valóban bekerüljön a holokauszttal a köztudatba, hanem azért is, mert maguk is dokumentumok arról, hogyan próbálják megmenteni a Zsidó Iskolába járó tanulók és tanáraik egy elpusztított kultúra és közösség – sokuk számára személyes családtörténetet is jelentő – emlékét. Amikor más iskolák megnézik a Lauder Iskola diákjai által készített fotókat, videókat és – a kivételében is magas színvonalú – dokumentumgyűjteményt, akkor egyszerre szembesülnek majd azzal, hogy mi történt, és azzal, hogy ezek a történetek nagymamákról, dédnagymamákról, hozzájuk hasonló gyerekek családjáról szólnak, és nem távoli idegenekről.

A túlélőkkel való személyes találkozásra egyre kevesebb lehetőség lesz, ezért fontos szerepet tölthetnek be az oktatásban azok a videó-interjúk, amelyeket az amerikai Shoah Alapítvány készített Magyarországon. Több ezer ember történetét vették videofilmre azzal a céllal, hogy ezek az interjúk megőrizze a holokauszttal tapasztalatát azoknak a generációknak, akik már nem találkozhatnak a túlélőkkel. Az USA-ban és Németországban oktatási segédletként használják az interjúkból készült CD-ROM feldolgozást. Ezeknek egyelőre nincs magyar interjúkon alapuló változata. A magyar túlélőkkel készített interjúkból eddig két megszerkesztett film készült, melyek a Shoah Alapítványtól² kikölcsönözhetők és felhasználhatók az oktatásban. (Illy, 2001; 2003a; 2003b)

Összefoglalva, a rendszerváltás óta pluralizálódott tankönyv piacon egyszerre vannak jelen magas színvonalú, a holokauszttal érdemben foglalkozó tankönyvek, és a holokauszttal relativizáló, valamint a magyar felelősséget

1 Az internet oldal címe: www.lauder.hu/~judarchivum/1944_november/alap-3.htm

2 E-mail cím: shoah@elender.hu

csökkenteni igyekvő könyvek. A Holokauszt Emléknap bevezetése mögött a nyugat-európai holokauszt-tananyagokhoz hasonló értékrend körvonalai rajzolódnak ki – az emléknap célja a „morális felelősségtudat kialakítása” – és a jövőben az emléknap körül – annak előkészítéseként és feldolgozásaként – a holokauszt-tananyagok – például Hosszú Gyula 2002-ben megjelent tan-könyve, a Lauder Iskola internetes archívuma és a Shoah Alapítvány túlélőkkel készült interjúi – bekerülhetnek a magyar közoktatásba.

c) Továbbképzés és tanárképzés

Mint az amerikai és nyugat-európai holokauszt oktatás körvonalazása-kor említettük, a holokauszt-tananyagok nagy súlyt fektetnek a módszerre. Nemcsak a tananyag tartalma a fontos, hanem maga a megközelítés, a módszer is. A magyar iskolák többsége a nyugati iskoláknál még mindig tekintély-elvűbbek és adatcentrikusabbak, a tananyag kiválasztását pedig elsősorban az egyetemi felvételi követelményei határozzák meg. Valószínűleg éppen ez az oka annak, hogy nehezebben tud meghonosodni a holokauszt-tananyag is: a hagyományos oktatási módszerekhez képest radikálisan más – és időigényes – megközelítésről van szó.

Könnyebb dolguk van azoknak az ún. alternatív középiskoláknak, ahol más tantárgyakat is inkább ezen a módon közelítenek meg. Nem véletlen, hogy ezekben az iskolákban – például az Alternatív Közgazdasági Gimnáziumban, vagy a Közgazdasági Politechnikumban – könnyebben találnak időt és keretet ezekre a témákra is. (Diósi és mtsai, 2003) Ugyanakkor, éppen a tanárok korábbinál sokkal nagyobb fokú szabadsága miatt, sok olyan példát találhatunk az országban, ahol egy-két tanár fogott hozzá ahhoz, hogy bevezesse a holokauszt-tananyagot vagy a történelemoktatás keretei között, vagy a Holokauszt Emléknap alkalmából, vagy órákon kívüli iskolai foglalkozásokon. (pl. Domokos, 2001; Vojcsik, 2003; Győri I., 2003) Egy vidéki tanár például évek óta viszi diákjait Auschwitzba. Az út előkészítése és az élmények feldolgozása több hetes felkészülést igényel a gyerekektől és tanáraiktól, és ennek révén igen mélyen foglalkoznak a holokauszttal és az egyes emberek történeteivel. (Mátraházi, 2001)

A tanárok többsége mégis időhiányra panaszkodik azzal kapcsolatban, hogy miért nem tudja beiktatni a holokauszt-tananyagot az oktatásba. A Holokauszt Emléknapot sok iskolában játékfilmek megnézésével „oldják meg”. Valószínűleg sok tanár nem elég biztos abban, hogy milyen módon közelítsen a témához. Ennek oka egyrészt az lehet, hogy többségük a kommunista rendszer alatt szerezte diplomáját és tanítási gyakorlatát, és nem

jártas a nem-tekintélyelvű pedagógiai módszerek alkalmazásában. Másrészt a hiányzó társadalmi konszenzus elbizonytalaníthatja a tanárokat azal kapcsolatban, hogy mit is kellene tanítaniuk a 20. századi diktatúrákról. Azt, hogy a tanárok igénylik a segítséget ezzel a témával kapcsolatban jól látható a holokauszt oktatással kapcsolatos továbbképzések és konferenciák népszerűségéből.

Az akkreditált továbbképzési programok között két holokauszt oktatással kapcsolatos program van jelenleg: a Holokauszt Dokumentációs Központ és a Hannah Arendt Egyesület továbbképzései. Ezenkívül minden évben egy alkalommal magyar tanárok kéthetes izraeli továbbképzésen is részt vehetnek.

Továbbképzések. A Yad Vashem minden évben kéthetes továbbképzésen lát vendégül magyar tanárokat (20 fős csoportokat). Ez idő alatt a tanárok megismerkednek a Yad Vashem gyűjteményével és módszereivel, találkoznak Izraelben élő magyar túlélőkkel és természetesen személyes tapasztalatokat szereznek az élő zsidó kultúráról és vallásról is, a Zsidó Állam hétköznapjairól. A több éve működő programon már több mint száz tanár vett részt, akiket az Oktatási Minisztérium és a Holokauszt Dokumentációs Központ választott ki. Megalakították a Yad Vashem Baráti Kört, amely különböző holokauszttal kapcsolatos rendezvényeket szerveznek. 2003-ban például prózamondó versenyre került sor Miskolcon a Holokauszt Emléknappal alkalmából. A Baráti Kör tagjai évről évre egynapos továbbképzésre is összejönnek.

A Holokauszt Dokumentációs Központ akkreditált tanárképzése a hagyományos továbbképzés kereteit megtartva – elsősorban előadások és irányított beszélgetések során – foglalkozik a holokauszt előzményeivel, történetével, az embermentési akciókkal és az áldozattá válás pszichológiai folyamatával, valamint a holokauszt-trauma feldolgozásának módjaival. (Nuber, 2002)

Bármilyen motiváltak is a tanárok egy-egy továbbképzés, vagy tanulmányút után, ha nem adunk kezükbe olyan tananyagokat, amelyekkel valóban be tudják vinni ezeket a témákat az oktatásba, akkor ez a motiváltság hamar elmúlik. Ez jól megmutatkozik a Dokumentációs Központ továbbképzésének értékelésében is, ahol a tanárok „a jövőben nevelési célkitűzésekhez több ötletet, elképzelést” vártak, és „módszertani segítséget [...] az előítéletek, az intolerancia, a fajgyűlölet elleni 'küzdelemben'”. (Nuber, 2002, 115–116.)

A Hannah Arendt Egyesület ezt az igényt ismerte fel 1997-es megalakulásakor, amikor úgy döntött, hogy elsősorban arra fog törekedni, hogy a más országokban már kifejlesztett tananyagok adaptálását és megismertetését helyezi tevékenysége homlokterébe. Az USA számtalan iskolájában bevált *Szemtől*

szemben a történelemmel és önmagunkkal. A *holocaust és az emberi természet* című program a Hannah Arendt Egyesület tolmácsolásában került be akkreditált tanári továbbképzésként a magyar továbbképzések közé. Az elmúlt öt évben több mint ötszáz tanár vett részt ezen a továbbképzésen. (Kovács Mónika, 2000; Beró, 2001)

A továbbképzés valószínűleg azért vált be olyan jól az amerikai tanárok között, mert a módszert helyezi a középpontba: a tanárok saját bőrükön tapasztalhatják meg, hogyan közelíthetik meg a különböző témákat – például az identitást, a kirekesztést, az áldozattá válást, a be nem avatkozást, az embermentést, az ítélkezést, az emlékezést – olyan szövegek, filmek, sajátélményű gyakorlatok, mesék, versek, vagy akár kollázs-készítés segítségével, amelyek elgondolkodásra és beszélgetésre ösztönöznek. A résztvevők az amerikaiból adaptált és kiegészített szöveggyűjteménnyel (*Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal*, 1997) és filmösszeállítással ismerkednek meg a továbbképzésen, és maguk is kipróbálják a feldolgozáshoz ajánlott pedagógia módszereket.

Annak ellenére, hogy a tanárok részéről nagyon pozitív a *Szemtől szemben* program fogadtatása, nehézségekbe ütközik, hogyan lehet bevezetni a programot a magyar közoktatásban, hiszen legalább 10–11 tanóra szükséges ahhoz, hogy minden témára sor kerüljön. Több iskolában ezért szakköri vagy önképzőköri keretekben foglalkoznak vele.

A Hannah Arendt Egyesület a Goethe Intézettel közösen két tanár-továbbképzési konferenciát rendezett: 2001-ben a *Holokauszttanítás és állampolgári felelősség nemzetközi oktatási fórumot* és 2003-ban az *Engedelmesség és ellenállás: alternatívák a nemzetiszocialista diktatúra idején* címűt,³ ahol a holokauszttanítás módszereit és tananyagait mutatták be magyar, amerikai, izraeli, német és svéd előadók. Ezeken az alkalmakon hetven-hetven tanár vett részt, a nyilvános kerekasztal-beszélgetésekre pedig több százan voltak kíváncsiak.

A 2001-es konferencia után jelent meg a *Holokauszttanítás és autonómiára nevelés* című kötet, amely részben az előadók cikkeit tartalmazza. Az első írás Kertész Imre szövegének újraközlése, amely azzal foglalkozik, hogy egyáltalán alkalmas-e nyelvünk visszaadni és átadni a holokauszttanítás élményét. (Kertész, 2001) Ezt a szöveget az író a konferenciát záró kerekasztal-beszélgetés bevezetőjeként olvasta fel, amelynek keretében Kertész Imre, Kende Péter, Szántó T. Gábor és Kovács András a holokauszttanítás magyarországi feldolgozásáról-feldolgozatlanágáról beszélgetett. Ennek a beszélgetésnek a szövege is

3 A konferencia programja, és a work-shopokat bemutató módszerek és tananyagok megtalálhatóak az interneten: www.hae.hu/ellenallas.htm

megtalálható a kötetben. Itt jelent meg először magyarul a Nyugat-Európában széles körben ismert és idézett Adorno-cikk a *Nevelés Auschwitz után*, amit a különböző nyugat-európai, amerikai és izraeli tananyagokról és megközelítésekről szóló cikkek sora követ.

Pár évvel ezelőtt indult útjára az a kezdeményezés, hogy túlélők és mentők – és családjaik – együtt dolgozzák fel az átélteket. A résztvevőkben hamar felmerült az igény, hogy tapasztalataikat tovább adják a következő generációknak. Az elmúlt két évben több budapesti iskolába elmentek – párban: egy embermentő és egy túlélő –, hogy tapasztalataikról meséljenek a gyerekeknek a Holokauszt Emléknapon. (Ben-David, 1999; László, 2001)

Tanárképzés. Az egyetemi tananyag a középiskolainál sokkal rugalmasabban képes befogadni új kurzusokat, elég nagy az oktatók szabadsága abban, hogy milyen témájú speciálkollégiumokat hirdetnek meg. Így legkönnyebben éppen a jövőben tanárok képzésének tanmenetébe illeszthető be a holokauszt oktatásra való felkészítés.

Az ELTE-n például több éve választható pszichológia szeminárium a *Holokauszt és az emberi természet* című kurzus, amelyet minden bölcsész szak hallgatója felvehet, nemcsak a történelem szakosok. A szemeszter tizenöt hete alatt lehetőség van mindazokkal a témákkal foglalkozni, amelyek elengedhetetlenek a holokauszt-tananyag későbbi tanításához: például a társadalmi és nemzeti identitással, a kollektív emlékezet és amnézia folyamataival, az előítéletek és diszkrimináció szociálpszichológiájával, az áldozatok, az elkövetők, a be nem avatkozók és az embermentők pszichológiájával, a népiártás „logikájával”, a modern társadalom népiártásra is felhasználható jellemzőivel, a holokauszt kulturális reprezentációjával.

d) A holokauszt oktatás mai helyzete és a továbblépés perspektívái

Elmondhatjuk, hogy Nyugat-Európa-hoz és az USA-hoz képest jó húsz éves késéssel a rendszerváltás utáni Magyarországon is megszülető-félben van a holokauszt oktatás. Míg tőlünk nyugatabbra annak kialakulása egy szélesebb társadalmi értékválság-értékváltás eredménye volt, amely magát a – korábban tekintélyelvű – iskolarendszert is megváltoztatta, addig Magyarországon az iskolák nagy többségében csak az Holokauszt Emléknep bevezetése után merült fel az igény a holokauszt-tananyagok iránt. Bár még sok iskolában „kiváltják” az Emléknepet egy-egy játékfilm megnézésével, rendelkezésre állnak már olyan tananyagok, amelyekkel a nyugati holokauszt oktatáshoz hasonló többszempontú, elmélyültebb megközelítés is lehetővé válik.

A kommunizmus évtizedei alatt a holokauszt nem volt jelen sem a nyilvánosságban, sem az iskolai – akár főiskolai vagy egyetemi – oktatásban. Csak az elmúlt években váltak magyarul hozzáférhetővé olyan szakkönyvek, amelyek a holokauszt történetével és társadalompszichológiájával foglalkoznak. A tanárok járatlanok azokban a módszerekben is, amelyek lehetővé tennék a nem-tekintélyelvű megközelítést. Éppen ezért szükség és igény van a továbbképzésekre és konferenciákra, amelyeknek elég nagy számú tanárt sikerült elérniük az elmúlt években. A felsőoktatásban könnyebb beilleszteni a holokauszttal kapcsolatos kurzusokat, hiszen a tanárok sokkal nagyobb szabadságot élveznek a tananyag összeállításában, és egyre több szakkönyv hozzáférhető magyarul is, ami megkönnyíti azt a folyamatot, hogy a tanárképzésbe bekerüljön ez a téma.

Azt, hogy a holokauszt oktatás valamilyen módon megkerülhetetlenül a középiskolai oktatás része legyen, az iskolai emléknap biztosítja. Ugyanakkor az, hogy az emléknapot hogyan rendezik meg – előkészítik-e különböző órákon, bevonják-e a gyerekeket iskolai projektekbe, meghívják-e túlélőket, akikkel a gyerekek beszélgethetnek, iskolai megemlékezést szerveznek-e vagy egy játékfilmre viszik el a gyerekeket – az a tanároktól és az iskolák vezetőségétől függ. Amennyiben a tanárok felismerik, hogy a holokauszt oktatás nem csak történelmi ismeretekről szól – és éppen ezért nem csak a történészek és történelem tanárok területe –, hanem a demokrácia értékeinek átadásáról is – ami fontosabb a társadalom számára, mint bármilyen „hagyományos” tananyag –, akkor valószínűleg a magyar iskolások is olyan megközelítésekkel fognak találkozni az iskolákban, mint nyugati társaik. A tananyagok és továbbképzések rendelkezésre állnak, csak a tanároktól függ, élnek-e a lehetőséggel.

IRODALOM

- Ido Abram (2001): Nevelés Auschwitz után – kisebb gyerekeknek is! In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiaóra nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 155–161.
- Mirjam Ben-David (1999): Túlélők és mentők ivadékai – fantázia egy dialógusról. In: Virág T. (szerk.): *A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichoterápiájának tapasztalatai*. Animula Kiadó. 95–96.
- Beró László (2001): Tanári kézikönyv a szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal című tananyagcsomaghoz. In: Szabolcs O. (szerk.): *Történelempedagógiai Füzetek* 10. 59–76.

- Chava Baruch (2001): Zsidó tanárok és tanítványok szembesülése a holokauszttal. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 113–123.
- Richelle Budd-Caplan (2001): Oktatási vezérelvek a Soa oktatásában. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 161–165.
- Eve Bunting (2001): *A Rettentő Válamik. A Holokauszt allegóriája*. Hannah Arendt Egyesület.
- Heike Deckert-Peaceman (2001): Mit mesélhet a Kisnyuszi a magyar gyerekeknek a holokausztról? A holokauszt tanítása általános iskolásoknak a gyermekirodalom segítségével. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 141–155.
- Diósi Alojzia, Nyíri András, Puskás Aurél (2003): Iskolai projekt – ajánlások a holokauszt-téma iskolai feldolgozásához. In: Nuber István és mtsai. (szerk.): *Megemlékezés a holokauszt áldozatairól*. OM – Holokauszt Dokumentációs Központ. 59–72.
- Domokos Zsuzsa (2001): Hogyan tanítom a holocaustot? In: Szabolcs O. (szerk.): *Történelempedagógiai Füzetek* 10. 38–59.
- Erős Ferenc, Kovács András, Lévai Katalin (1985): „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. In: *Medvetánc*, 1985/2–3. 129–145.
- Mary Fullbrook (2001): *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Gyárfás Katalin (2001): *Lili és Anikó. Micve. Filmbemutatók*. Előadás a Hannah Arendt Egyesület és a Goethe-Institut Inter Nationes közös konferenciáján. Holokauszt és állampolgári felelősség nemzetközi oktatási fórum.
- Győri Izabella (2003): Jeruzsálem Café. In: Nuber István és mtsai. (szerk.): *Megemlékezés a holokauszt áldozatairól*. OM – Holokauszt Dokumentációs Központ. 43–46.
- Győri János (2003): „Felejtés az emlékezés által” - Tanítható-e, tanítandó-e Kertész Imre művészet az iskolában. Előadás a Hannah Arendt Egyesület és a Goethe-Institut Inter Nationes közös konferenciáján. Engedelmesség és ellenállás: alternatívák a nemzetiszocialista diktatúra idején.
- Hanák Péter (1984): A lezáratlan per. In: Hanák P. (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat Kiadó, Budapest, 355–379.
- Herber Attila, Martos Ida, Moss László, Tisza László (folyamatosan kiadva): *Történelem I. és III. Reáltanoda Alapítvány*.
- Hosszú Gyula (1996): *A század fele 1914–1945*. AKG Kiadó.
- Hosszú Gyula (2002): *Utak a holokauszthoz, történetek a holokausztról*. Pedellus Tankönyvkiadó.
- Mátraházi Ferenc (2001): Kirándulás Auschwitzba. Az auschwitzi kirándulás előkészítésének főbb fázisai. In: Szabolcs O. (szerk.): *Történelempedagógiai Füzetek* 10. 84–117.

- Matthias Heyl (2001): Nevelés Auschwitzról, Auschwitz után. Az oktatás változzék szociológiává. In: (Kovács Mónika szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 43–63.
- Illy Luca (2001): *Türelő interjúk*. Előadás: a Hannah Arendt Egyesület és a Goethe-Institut Inter Nationes közös konferenciáján. Holokauszt és állampolgári felelősség nemzetközi oktatási fórum.
- Illy Luca (2003a): *Vizuális történelem a tanórán*. Előadás a Hannah Arendt Egyesület és a Goethe-Institut Inter Nationes közös konferenciáján. Engedelmesség és ellenállás: alternatívák a nemzetiszocialista diktatúra idején.
- Illy Luca (2003b): A holokauszt szemei. In: Nuber István és mtsai. (szerk.): *Megemlékezés a holokauszt áldozatairól*. OM – Holokauszt Dokumentációs Központ. 87–85.
- Karády Viktor (1984): Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. In: Kende P (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizsi Magyar Füzetek, Párizs. 37–181.
- Karády Viktor (1985): A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején. In: *Medvetánc*, 1985/2–3. 41–91.
- Karsai László (1992): Tankönyveink a Shoáról. In: *Világosság*, 7. 533–537.
- Karsai László (1997): Tankönyvek a Holocaustról. In: R. L. Braham és A. Pók (szerk.): *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*. Columbia University Press. 717–833.
- Karsai László (2001): Új magyar egyetemi és középiskolai tankönyvek a holokauszt-ról. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a Holocaustról*. I. Balassi Kiadó, Budapest. 123–159.
- Kende Péter (1984): Bevezetés a „Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon” című kötethez. In: Kende P (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizsi Magyar Füzetek, Párizs. V–XV.
- Kertész Imre (2001): *A száműzött nyelv*. Beszéd a berlini Renaissance-Theaterben, 2000. Magvető Kiadó, Budapest. 274–297.
- Komoróczy Géza (2000): *Holokauszt. A Pernye beleég a bőrünkbe*. Osiris, Budapest.
- Kovács András (1984): A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In: Kende P (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizsi Magyar Füzetek, Párizs. 1–37.
- Kovács M. Mária (1985): Ügyvédek az árral szemben. Antiszemizmus és liberális ellenállás a Horthy-korszakban. In: *Medvetánc*, 1985/2–3. 91–99.
- Kovács Mónika (1993): Kategorizáció és diszkrimináció. Az antiszemizmus mint csoportnyelv. In: *Világosság*, 5. 52–62.
- Kovács Mónika (2000): *Zsidóság a magyar tankönyvekben*. AJC, NY.
- Kovács Mónika (2001): Holocaust oktatás: tankönyvek és emléknep. In: Szabolcs O. (szerk.): *Történelempedagógiai Füzetek* 10. 120–146.

- Gottfried Kössler (2001): Perspektívaváltás. Javaslatok a holokauszt történetének és hatásának tanítására. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 73–89.
- László Klára (2001): *Túlélők és mentők párbeszéde*. Előadás: a Hannah Arendt Egyesület és a Goethe-Institut Inter Nationes közös konferenciáján. Holokauszt és állampolgári felelősség nemzetközi oktatási fórum.
- Lois Lowry (2001): *Számláld meg a csillagokat*. Animus Kiadó.
- Christer Mattsson (2001): Holokauszt oktatás: a svéd modell. Az „Élő Történelem” program. In: (Kovács Mónika szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 63–73.
- Jan Munk és Vojtech Blodig (2001): A Terezini Emlékhely oktatási programjai. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 165–167.
- Nuber István (2002): Összefoglaló és program „A holokauszt-téma pedagógiai feldolgozásának elméleti és gyakorlati kérdései” című tanári továbbképző tanfolyamról (2000. április). In: Kozáry A. és mtsai (szerk.): *Holocaust Füzetek* 15. 113–119.
- Oláh Lajos (2003): A legnagyobb micve. In: Nuber István és mtsai (szerk.): *Megemlékezés a holokauszt áldozatairól*. OM – Holokauszt Dokumentációs Központ. 72–80.
- Pokorni Zoltán (2001): Előszó. In: Szita Sz. (szerk.): *A Holokauszt áldozatainak emléknapja*. Oktatási Minisztérium, 5–6.
- Sanders Iván (1984): Magyar-zsidó életélmény a kortárs magyar irodalomban. In: Kende P. (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizsi Magyar Füzetek, Párizs. 221–234.
- Schmidt Mária (1985): Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt. In: *Medvetánc*, 1985/2–3. 111–129.
- Simon Mária és Oláh Lajos (2003): *Embermentés a Holokauszt idején a Judaisztikai Archivum virtuális levéltárának anyagai alapján*. Előadás: a Hannah Arendt Egyesület és a Goethe-Institut Inter Nationes közös konferenciáján. Engedelmesség és ellenállás: alternatívák a nemzetiszocialista diktatúra idején.
- Stefány Judit, Bíró Gábor, Lőrinc László (1998): *Őskor, ókor, középkor*. AKG Kiadó.
- Margot S. Strom, Martin Sleeper, Mary Johnson (2001): Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal. A történelem és az etika szintézise a hatékony történelemoktatásban. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 89–113.
- Száras György (1984): Egy előítélet nyomában. In: Hanák P. (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat Kiadó, Budapest, 295–355.
- Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal*. Társadalomismereti szöveggyűjtemény középiskolások számára. Facing History and Ourselves National Foundation, 1994. Magyar kiadást szerkesztette: Gáspár Zsuzsa. Korona Nova Kiadó, 1997.

- Török Julianna (2002): A holokauszt hatása Hajdúböszörményben visszaemlékezések és írott források alapján. In: Tóth J. (szerk.): *Fejezetek a hajdúböszörményi zsidóság történetéből*. Hajdúböszörményi honismereti kézikönyv. II. Hajdúböszörmény. 185–200.
- Váradai László (1985): Külföldi diplomáciai mentési kísérletek a budapesti zsidóságért. In: *Medvetánc*, 1985/2–3. 99–111.
- Várdy Péter (1984): A magyarországi zsidóüldözések a hazai történetírásban. Szemléleti problémák és a kérdés aktualitása. In: Kende P. (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizsi Magyar Füzetek, Párizs. 181–221.
- Vojcsik József (2003): Sablonok nélkül. In: Nuber István és mtsai (szerk.): *Megemlékezés a holokauszt áldozatairól*. OM – Holokauszt Dokumentációs Központ. 35–43.
- Frank van Vree (2002): Auschwitz and the Origins of Contemporary Historical Culture. Memories of World War II in a European Perspective. In Pók et al. (szerk.): *European History: Challenge for a Common Future*. Körber Stiftung. 202–221.

MÓNIKA KOVÁCS

Holocaust Education in Hungary

Holocaust education, having been introduced in the USA, western Europe and Israel in the 1970s and 1980s, is primarily aimed at teaching the most important values of western democracy, with which the Holocaust constituted a negative element of comparison. In addition to the “traditional” approaches, focussing on empathy for the victims, curricula increasingly tend to analyse the Holocaust as a negative example of modern society, concentrating on the decision-making of the perpetrators and the non-intervening majority, as well as the victims. These curricula pay special attention to those who took the risk of intervening and tried to help the persecuted.

Since the changes of 1989-90, much greater attention has been paid in Hungary to the history of the Holocaust than was the case previously. Yad Vashem, the Hannah Arendt Society, the Holocaust Documentation Centre and other bodies have organised several teacher-training courses where, in addition to historical approaches, socio-psychological perspectives, and the curricula and teaching methods used in western Europe, the USA and Israel have also been introduced. The Holocaust Memorial Day was established in the academic year of 2000-2001 and aims to ensure that the Holocaust curriculum becomes integrated in Hungarian schools. The fact that several good textbooks and films have been produced recently may also facilitate this.